

**ΑΙΛΙΟΣ ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ, *Τεροὶ Λόγοι. Σῶμα καὶ γλῶσσα στὰ ὄνειρα ἐνὸς ρήτορα*
εἰσαγωγή • μετάφραση • σχόλια Ἑλισάβετ ΚΟΥΚΗ, Ἀθήνα, Σμίλη, 2012, 373 σσ.**

Οἱ *Τεροὶ Λόγοι* τοῦ Αἰλίου Ἀριστείδη, περίφημου ρήτορα τῆς Δεύτερης Σοφιστικῆς ἀπὸ τῆ Μυσία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (117-περ. 185 μ.Χ.), ἀποτελοῦν μία σειρὰ ἑξὶ λόγων (ἀπὸ τὸν ἕκτο σῶζονται μόνον οἱ δύο πρῶτες παράγραφοι) ποὺ γράφτηκαν περίπου μεταξὺ τοῦ 171 καὶ 177 μ.Χ. καὶ συνιστοῦν μία ἰδιάζουσα περίπτωση στὸ πλούσιο ἔργο τοῦ ρήτορα. Πρόκειται γιὰ μία συνειρμική, ἄνευ χρονολογικῆς σειρᾶς, ἀφήγηση 130 περίπου ὁνείρων ποὺ ἔστειλε ἐπὶ τριάντα σχεδὸν χρόνια (144-171) ὁ θεὸς Ἀσκληπιός –ἀλλὰ καὶ ἄλλοι θεοί– στὸν ἴδιο τὸν Ἀριστείδη, ἢ σὲ οἰκεία του πρόσωπα, μὲ ὑποδείξεις γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἀσθενειῶν ἀπὸ τίς ὁποῖες ὑπέφερε καθ' ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο, οἱ ὁποῖες συνοδεύονταν ἀπὸ συνεχεῖς προτροπές γιὰ τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὴ ρητορική. Ἡ ὁλοένα ἐπιδεινούμενη ὑγεία τοῦ Ἀριστείδη, κλονισμένη ἤδη ἀπὸ τὸ 141 μ.Χ. κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὴν Αἴγυπτο καὶ ἰδιαίτερως βεβαρημένη μετὰ τὸ ταξίδι του στὴ Ρώμη τὸ 144, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀδυναμία τῶν ἐνάστοτε γιατρῶν νὰ βροῦν κατάλληλη θεραπεία στίς παθήσεις του, τὸν ὀδηγοῦν νὰ θέσει ἐαυτὸν ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ θεοῦ Ἀσκληπιοῦ, τὸν ὁποῖον ἀποκαλεῖ χαρακτηριστικὰ «Σωτῆρα» (*I. Λ.*, Α', 1· Β', 7). Μεταβαίνει στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Περγάμου, περίφημο τόπο λατρείας, ὁνειρομαντείας καὶ θεραπευτήριου, ὅπου τηροῦσαν τὴν πρακτικὴ τῆς ἐγκοιμήσεως. Οἱ ἀσθενεῖς διέμεναν στὸ μαντεῖο ὅπου δέχονταν τὴ φροντίδα τῶν ἱερέων καὶ τοῦ λοιποῦ προσωπικοῦ τοῦ ναοῦ γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ὁνείρων τους, ἀλλὰ καὶ τῶν γιατρῶν καὶ θεραπευτῶν ποὺ ἐφάρμοζαν ὅσα πρόσταζε ὁ θεός¹.

Τὸ ἔργο ἔχει ἐγείρει ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τίς μέρες μας ποικίλες ἀντιδράσεις καὶ ἀνάμικτα συναισθήματα στοὺς μελετητές, κυρίως λόγῳ τῆς δυσκολίας νὰ διερευνηθοῦν τὰ κίνητρα ποὺ ὀδήγησαν τὸν Ἀριστείδη στὴ συγγραφὴ καὶ τὸ εἶδος τοῦ κοινοῦ στὸ ὁποῖο ἀπευθυνόταν. Τὰ τελευταῖα χρόνια παρατηρεῖται

1. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ἦταν διαδεδομένη καὶ συνυπῆρχε μὲ τὴν κλασικὴ ἱατρικὴ τῆς ἐποχῆς. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γαληνός – σύγχρονος καὶ λίγο νεώτερος τοῦ Ἀριστείδη (129-περ. 210 ἢ 216 μ.Χ.) – διακρινόταν γιὰ τὴ βαθιὰ του πίστη στὸν Ἀσκληπιό, στὸν ὁποῖο ὀφείλε τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὴν ἱατρικὴ ὡς ἀποτέλεσμα ἐνὸς ὁνείρου ἢ μιᾶς σειρᾶς ὁνείρων ποὺ εἶχε στείλει στὸν πατέρα του ὁ ἴδιος ὁ θεός (*Θεραπευτικῆς μεθόδου*, 609, 8 κ. ἐξ.: *Περὶ τοῦ προγινώσκειν πρὸς Ἐπιγένην*, 608, 15 κ. ἐξ.). Πβ. V. NUTTON, *Ancient Medicine*, London - New York, Routledge, 2004, σσ. 217 (καὶ σημ. 10, σ. 389), 279. Γιὰ μία ἀνάλυση τοῦ θεραπευτικοῦ προσκυνήματος στὴν ἀρχαιότητα σὲ σχέση μὲ τὸ καίμενο τοῦ Ἀριστείδη, πβ. τὴ μελέτη τῆς A. PETSALIS-DIOMIDIS (σημ. 2).

ἀναζωπύρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ αὐτό, ὅπως δείχνουν οἱ ἀλλεπάλληλες μελέτες ποὺ ὑπάρχουν στὴν ξένη βιβλιογραφία², οἱ ὁποῖες ἐπιχειροῦν νὰ ἀπαντήσουν σὲ αὐτὰ τὰ δύσκολα ἐρωτήματα ἀναδεικνύοντας ἀφ' ἐνὸς τὴ λογοτεχνικὴ διάσταση τοῦ ἔργου σὲ σύγκριση μὲ τὸ πνευματικὸ ὑπόβαθρο καὶ τὶς πνευματικὲς ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς, ἀφ' ἑτέρου τὴν ἀξία του ὡς πηγὴ ἱστορικῶν καὶ πολιτισμικῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν κοινωνία τῆς περιόδου μέσῳ τῆς ἀξιοποίησης ἀρχαιολογικῶν δεδομένων καὶ παρὰλληλων κειμένων.

Τὸ βιβλίον τῆς Ἐ. Κούκη εἶναι ἡ πρώτη μεταφρασμένη καὶ σχολιασμένη ἐκδοση τῶν *Τερῶν Λόγων* στὴ νεοελληνικὴ βιβλιογραφία καὶ αὐτὸ ἀπὸ μόνου τοῦ τὸ καθιστᾷ σημαντικόν. Ἡ ἐπαγγελματικὴ ιδιότητά τῆς συγγραφέως ὡς ψυχαναλύτριας, ποὺ ἐξηγεῖ ἐνδεχομένως τὸ ἐνδιαφέρον τῆς γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἔργο, τῆς δίνει τὸ προνόμιον γιὰ μίαν ἰδιαίτερη ἀνάγνωση τῶν ὀνείρων ποὺ περιγράφονται στοὺς *Τερῶν Λόγους* καὶ τῆς ψυχοσύνθεσης τοῦ ἴδιου τοῦ Αἰλίου Ἀριστείδου ὡς πάσχοντος ὑποκειμένου³. Ἡ εἰσαγωγή, «Διαδρομὲς στὸν βίον τοῦ Αἰλίου Ἀριστείδου» (σσ. 13-57), χωρίζεται σὲ δύο μέρη· στὸ πρῶτον μέρος ἡ συγγραφέας παρουσιάζει τὸ κεντρικὸ θέμα τοῦ ἔργου καὶ τὶς ἀπόπειρες τῶν μελετητῶν νὰ τὸ κατατάξουν σὲ συγκεκριμένο λογοτεχνικὸ εἶδος καὶ νὰ ἐρμηνεύσουν τὶς προθέσεις τοῦ συγγραφέα (σσ. 13-25), ἐνῶ ἀφιερώνει τὸ δεύτερον καὶ ἐκτενέστερον (σσ. 25-57) στὴν περιγραφή τῆς πορείας τοῦ βίου τοῦ Αἰλίου Ἀριστείδου, ἔτσι ὅπως

2. Πέρα ἀπὸ τὶς κλασικὲς πλέον ἐκδόσεις τῶν *Τερῶν Λόγων* μὲ εἰσαγωγή, κείμενο, μετάφραση καὶ σχόλια στὰ ἀγγλικά (C. A. BEHR, *Aelius Aristides and the Sacred Tales*, Amsterdam, Hakkert, 1968) καὶ στὰ γαλλικά (A. J. FESTUGIERE, *Aelius Aristide, Discours sacrés. Rêve, religion, médecine au IIe siècle après J. C.*, μὲ σχόλια τοῦ H.-D. Saffrey, Paris, Macula, 1986), θὰ περιορισθῶ νὰ ἀναφέρω τὶς πρὸ πρόσφατες μελέτες ποὺ ἀφιερώνονται ἀποκλειστικὰ ἢ σὲ μεγάλο βαθμὸ στὸ ἐν λόγω ἔργο: W. V. HARRIS / B. HOLMES (eds), *Aelius Aristides between Greece, Rome and the Gods*, Leiden-Boston, Brill, 2008· A. PETSALIS-DIOMIDIS, "Truly Beyond Wonders". *Aelius Aristides and the Cult of Asklepios*, Oxford, Oxford U.P., 2010· I. ISRAELOWICH, *Society, Medicine and Religion in the Sacred Tales of Aelius Aristides (Mnemosyne suppl. 341)*, Leiden-Boston, Brill, 2012, τὸ πλέον πρόσφατον ποὺ ἐμφανίσθηκε μετὰ τὴν ἐκδοση τοῦ βιβλίου τῆς κυρίας Κούκη. Σὲ αὐτὰ ἀναμένεται νὰ προστεθεῖ ἡ ἀδημοσίευτη μέχρι στιγμῆς διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς J. DOWNIE, *Professing Illness: Healing Narrative and Rhetorical Self-Presentation in Aelius Aristides' Hieroi Logoi*, Univ. of Chicago (2008), τὴν ὁποία ὁμῶς φαίνεται νὰ ἔχει διαβάσει ἡ Ἐ. Κούκη.

3. Ὅπως πληροφοροῦμαστε στὸ βιογραφικὸ σημείωμα τῆς ἐκδοσης, ἡ Ἐ. Κούκη σπούδασε κλινικὴ ψυχολογία στὸ Παρίσι, ὅπου ἐργάστηκε ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν ὡς ψυχαναλύτρια καὶ συμμετεῖχε στὴν ομάδα ψυχαναλυτῶν ποὺ ἐπιμελοῦνται τὴν ἐκδοση τῶν Ἀπάντων τῆς Φρανσουάζ Ντολτὸ ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Gallimard. Στὸ Παρίσι ἔκανε, ἐπίσης, σπουδὲς ἀρχαιολογίας. Ἡ ἐνασχόλησή της μὲ τὸ κείμενον τῶν *Τερῶν Λόγων* χρονολογεῖται ἤδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1980, ὅταν δημοσιεύει τὸ πρῶτον τῆς σχετικὸν ἀρθρον. Οἱ *Τερῶν Λόγοι* τοῦ Αἰλίου Ἀριστείδου, *Ψυχανάλυση καὶ Ἑλλάδα*, ἐπιμ. Θ. ΤΖΑΒΑΡΑ, Ἀθήνα, ἐκδόσεις Σχολῆς Μωραΐτη, 1984, σσ. 309-331· ἀκολουθοῦν τὰ ἀρθρα, *Τὰ ὄνειρα τοῦ Αἰλίου Ἀριστείδου*, *Ὅψις ἐνυπνίου. Ἡ χρῆσις τῶν ὀνείρων στὴν ἐλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα*, ἐπιμ. Δ. Ι. ΚΥΡΤΑΤΑ, Ἡράκλειο, Πανεπ. Ἑκδ. Κρήτης, 1993, σσ. 143-163, καὶ, *Τὸ ὄνειρον στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Αἰλίου Ἀριστείδου*, *Αρχαιολογία καὶ Τέχνες*, 118, 2010, σσ. 25-29.

ἀποτυπώνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο μέσα στοὺς *Ἱεροὺς Λόγους*. Ἡ συνοπτικὴ παρουσίαση τοῦ πρώτου μέρους στοχεύει στὸ νὰ ἀναδείξει τὸν «ιδιότυπο, πολυπρισματικὸ χαρακτήρα τῶν *Ι.Λ.*» (σ. 21) πού, γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο, ἐπιδέχονται πολλαπλῶν ἐρμηνειῶν καὶ ἀναγνώσεων. Ἡ συγγραφέας δὲν φαίνεται νὰ προκρίνει οὔτε ἐνδιαφέρεται νὰ ἀναλύσει κάποια ἀπὸ τὶς προτεινόμενες ἐρμηνεῖες, ἀντιθέτως προσφέρει μία προσέγγιση ἐστιασμένη στὸ πρόσωπο τοῦ Ἀριστείδη. Ὅπως ἐπισημαίνει ἐξαρχῆς, στὴ σύνθεση τοῦ ἔργου κυριαρχεῖ ἓνα τριμελὲς ἐπαναλαμβανόμενο μοτίβο: «τρεῖς τόποι» – τὸ πάσχον σῶμα πού δέχεται τὶς θεραπείες, τὰ θεόστολα ὄνειρα καὶ ὁ τρόπος τῆς πνευματικῆς δημιουργίας, δηλαδή ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴ ρητορικὴ– βρίσκονται σὲ μία σχέση ἀλληλεξάρτησης καὶ ἀλληλοκαθορισμοῦ (σσ. 13-14). Στὴν περίπτωση τοῦ Ἀριστείδη ἡ φυσικὴ ἀδυναμία συνεπάγεται καὶ πνευματικὴ ἀδράνεια, ἐνῶ ἡ πνευματικὴ ἐγρήγορηση ὁδηγεῖ στὴν ἀνάρρωση. Σῶμα καὶ πνεῦμα ἐναρμονίζονται μέσῳ τῆς θεϊκῆς παρέμβασης, ὅπως αὐτὴ ἀποκαλύπτεται στὰ θεραπευτικὰ ὄνειρα πού ὁ ἴδιος ἐρμηνεύει καὶ ἐφαρμόζει κατὰ γράμμα. Τὸ σῶμα τοῦ Ἀριστείδη γίνεται ὁ καμβάς πάνω στὸν ὁποῖο ἀποτυπώνονται τὰ «ἀγωνίσματα» (*Ι.Λ.*, Α', 1) τοῦ Ἀσκληπιοῦ, σὲ μία σχέση πού θυμίζει ἐκείνη τοῦ ἀναλυτῆ μὲ τὸν ἀναλυόμενο, ἰδωμένη ὁμως ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἀσθενοῦς (σσ. 19-20). Ἡ συγγραφέας κατατάσσει τὸ ἔργο κάπου μεταξὺ *νοσοβιογραφίας* καὶ *ὄνειροβιογραφίας* (σ. 21), ἐπιλέγοντας νὰ ἀκολουθήσει μία χρονολογικὴ ἀνάγνωση τοῦ κεμένου, σὲ μία προσπάθεια νὰ τοποθετήσῃ στὴ σωστὴ τους θέση «τὰ διάφορα κομμάτια τῆς γραφῆς τοῦ Ἀριστείδη σὰν ψηφίδες ἐνὸς μωσαϊκοῦ πού, ἐὰν βροῦν τὴ θέση τους, σκιαγραφοῦν τὴ χρονολογία τῆς βιογραφίας του» (σ. 25).

Στὸ δεύτερο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς ἡ συγγραφέας ἀσχολεῖται μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν συμβάντων τῆς ζωῆς τοῦ Ἀριστείδη, βασιζόμενη στίς σχετικὲς ἐργασίες τοῦ Behr (τοῦ πιὸ «ἀριστειδίου», ὅπως ἔχει ἀποκληθεῖ, ἀπὸ τοὺς μελετητές), ὁ ὁποῖος συνέβαλε τὰ μέγιστα στὴν κατεύθυνση αὐτή⁴. Χρονολογικὲς ὑπομνήσεις ὑπάρχουν σὲ ὑποσελίδιες σημειώσεις καὶ στὴ μετάφραση τοῦ ἔργου, οἱ ὁποῖες εἶναι ἄκρως κατατοπιστικὲς καὶ βοηθοῦν τὸν ἀναγνώστη νὰ διεξέλθῃ τὸ κείμενο χωρὶς προβλήματα. Ἡ παρουσίαση τοῦ βίου τοῦ Ἀριστείδη σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς πνευματικὲς τοῦ ἀνησυχίες, ἡ σχέση του μὲ τοὺς γονεῖς του καὶ τὰ πρόσωπα τοῦ στενοῦ καὶ εὐρύτερου περιβάλλοντός του, παρουσιάζονται ἐντελῶς ἀνάγλυφα, μὲ ἔξοχο τρόπο, ἀπὸ τὴ συγγραφέα, ἡ ὁποία συχνὰ κάνει διεισδυτικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο σκιαγραφοῦνται μέσα ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τῶν *Ι.Λ.* καὶ ἐπηρεάζουν τὴ ζωὴ τοῦ συγγραφέα. Τὰ πρόσωπα τῆς ζωῆς τοῦ Ἀριστείδη γίνονται καὶ αὐτά, ὅπως τὰ ὄνειρα καὶ τὰ ὁράματά του, οἰωνοὶ τῆς προσωπικῆς του πορείας ἐπηρεάζοντας, ἐνίστε καταλυτικά, τὴν ψυχρὴ σύνθεσή του μέσα ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερο πρῖσμα ὑπὸ τὸ ὁποῖο τὰ ἀντικρίζει ὁ Ἀριστείδης καὶ τὰ συσχετίζει συνειρμικὰ μὲ τὰ προσωπικά του πάθη.

4. Ἡ ἐκδοσὴ τοῦ τῶν *Ἱερῶν Λόγων* (πβ. σημ. 2) συνιστᾷ κατὰ βάση μία βιογραφία τοῦ Ἀριστείδη. Πβ. τὴν κριτικὴ τοῦ I. AVOTINS, *Aelius Aristides and the Sacred Tales* by C. A. Behr, *AJPh*, 92, 1971, σσ. 347-349. Πλήρη κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ Behr παραθέτει στὴ βιβλιογραφία τῆς ἡ' Ε. Κούκη.

Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ εἶναι ἀπολύτως χρήσιμη καὶ ἐπιβεβλημένη σὲ μία εἰσαγωγικὴ παρουσίαση. Ὡστόσο, θέτει σὲ δεύτερη μοῖρα τὴ λογοτεχνικὴ διάσταση τοῦ ἔργου: τὴ συνειδητὴ ἐπιλογὴ τοῦ Ἀριστείδου νὰ μὴν καταγράψει τὰ γεγονότα μὲ χρονολογικὴ σειρὰ, ἀλλὰ ὅπως τοῦ ἔρχονταν στὸν νοῦ, καὶ μάλιστα προειδοποιώντας τὸν ἀναγνώστη ὅτι δὲν πρόκειται καὶ γιὰ μιὰ πιστὴ καταγραφὴ τῶν συμβάντων, καθ' ὅτι τὰ παθήματα τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς του εἶναι ἀναρίθμητα, ὅπως τοῦ πολὺπαθου Ὀδυσσεύ (Α', 1-2), καὶ ὁ ἴδιος ἔχει πλέον χάσει μεγάλο μέρος τοῦ ἡμερολογίου στὸ ὁποῖο κατέγραφε τὶς παθήσεις, τὰ ὄνειρα καὶ τὶς προτεινόμενες θεραπείες (Β', 2-4). Τοῦτο, ἀπὸ μόνο του, δείχνει ὅτι τὰ κίνητρα τοῦ συγγραφέα δὲν ἦταν αὐτοβιογραφικά· ἀντιθέτως, ἡ ἐξιστόρηση τῶν παθημάτων τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς του εἶναι ἡ ἀφορμὴ γιὰ νὰ τονίσει τὴν προνομιακὴ σχέση ποὺ τὸν συνδέει μὲ τὸν Ἀσκληπιό. Ἡ Ἐ. Κούκη ἀντιλαμβάνεται αὐτὴ τὴν ἄλλη διάσταση καὶ τὴν ἐπισημαίνει στὴν εἰσαγωγὴ της (σσ. 24-25), ἀλλὰ δὲν ἀναλύει ἐπαρκῶς τὰ ἐρωτήματα ποὺ ἐγείρει τὸ θέμα οὔτε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο δηλώνεται ἡ σχέση αὐτὴ μέσα ἀπὸ συγκεκριμένες κείμενικες ἐπιλογές τοῦ συγγραφέα. Συγκεκριμένα, θὰ ἔχρηζε διερεύνησης τόσο ἡ λογοτεχνικὴ παράδοση ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλεῖ εὐρέως καὶ στὴν ὁποία στηρίζεται ὁ Ἀριστείδης, ὥστε νὰ καταδειχθεῖ πῶς πρωτοτυπεῖ σὲ σχέση μὲ αὐτήν, ὅσο καὶ οἱ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις ποὺ ἀποτυπώνονται στὸ κείμενό του σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ θρησκευτικὴ πρακτικὴ τῆς ἐποχῆς του.

Εἶναι σαφές πῶς τὰ καίρια καὶ ἀκανθώδη αὐτὰ ζητήματα ἀπαιτοῦν ἀρκετὸ χῶρο, καὶ θὰ ἀποτελοῦσαν θέμα μιᾶς ξεχωριστῆς μελέτης ἢ μιᾶς σειρᾶς μελετῶν γιὰ τὸν Αἴλιο Ἀριστείδη· ἐνδεχομένως, ἡ πραγματεύσεώς τους νὰ εἶναι ἔξω ἀπὸ τοὺς σκοποὺς καὶ τῆς ἴδιας τῆς συγγραφῆς. Ὡστόσο, νομίζω πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεи ἐκτενέστερη καὶ πιὸ συστηματικὴ ἀναφορὰ σὲ αὐτὰ στὸ πρῶτο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς, οὕτως ὥστε νὰ γίνουν σαφέστερες γιὰ τὸν ἀναγνώστη οἱ προθέσεις τοῦ Ἀριστείδου καὶ νὰ ἀναδειχθεῖ ἡ ἰδιαίτερη σημασία τοῦ συγκεκριμένου ἔργου. Ἡ συγγραφέας περιορίζεται σὲ σύντομες διάσπαρτες ἀναφορές στὰ ζητήματα αὐτά, παραπέμποντας συνήθως σὲ περαιτέρω βιβλιογραφία. Ἀναφέρει ἐπιγραμματικὰ ὅτι τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀριστείδου «ἀνθεῖ –στὰ ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα κυρίως (;)– ἡ “ἐπιμέλεια ἑαυτοῦ”» καὶ κάνει μνεία στὸν Μάρκο Αὐρήλιο (σ. 14), ποὺ χρησιμοποίησε τὴν περίφημη αὐτὴ φράση στὴν πραγματεία του *Τὰ εἰς ἑαυτόν* (1, 17, 4), μὲ πολὺ διαφορετικοὺς βεβαίως στόχους καὶ καθαρὰ φιλοσοφικὲς προθέσεις. Περισσότερες ἀναλογίες –κυρίως ὡς πρὸς τὴν ἔμφραση στὸ σωματικὸ καὶ ψυχικὸ πάθος, βεβαίως πάλι μὲ διαφορετικὸ προσανατολισμό– θὰ μπορούσαν νὰ ἀναζητηθοῦν σὲ χριστιανικά κείμενα τῆς ἴδιας περιόδου, στὰ ὁποῖα καταγράφονται τὰ πάθη Χριστιανῶν κληρικῶν ἀπὸ τοὺς διωγμούς, τὶς συλλήψεις καὶ τὰ βασανιστήρια τῶν Ρωμαίων. Ἐνα παράδειγμα, ποὺ ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τοὺς μελετητές, εἶναι οἱ ἐπιστολές τοῦ ἐπισκόπου Ἀντιοχείας Ἰγνατίου (1ος αἰ. μ.Χ.) ποὺ γράφονται ἐνῶ ὁ Ἰγνάτιος ὁδηγεῖται αἰχμάλωτος στὴ Ρώμη ὅπου καὶ μαρτύρησε⁵.

5. Πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο σκιαγραφοῦνται πάσχοντα πρόσωπα στὰ κείμενα τῆς περιόδου καὶ σχετικὴ ἀνάλυση προσφέρουν οἱ μελέτες τῆς Judith Perkins, ποὺ παρατίθενται στὴ βιβλιογραφία τῆς Ἐ. Κούκη. Σημαντικὸ ὡς πρὸς τὸν παραλληλισμὸ τοῦ Ἰγνατίου μὲ τὸν Ἀριστείδη εἶναι ὅτι καὶ οἱ δύο ἀπέκτησαν προσωνύμια ποὺ μαρτυροῦσαν τὴν προνομιακὴ σχέση τους μὲ τὸν Θεὸ ποὺ λάτρευε ὁ κα-

Ἡ συγγραφέας ἐπισημαίνει, ἐπίσης, τὴ σχέση τοῦ τίτλου *Ἱεροὶ Λόγοι* μὲ ἀρχαῖες μυστηριακὲς λατρεῖες (ὅπως ὁ Ὀρφισμός) ποὺ περιλάμβαναν παραινέσεις ἀποκλειστικὰ πρὸς τοὺς μυημένους (σ. 19), ἐνῶ σὲ κάποιο ἄλλο σημεῖο παρθέτει τὴ διαπίστωση τοῦ Festugière ὅτι τὸ ἔργο ἀποτελεῖ δείγμα προσωπικῆς θρησκείας (σ. 23). Ὡς πρὸς αὐτά, σημαντικὸ θὰ ἦταν νὰ σημειωθεῖ ἡ ἐνδεχόμενη ἐπίδραση τῶν ἀντιλήψεων τοῦ ἑρμητισμοῦ στοὺς *Ἱ.Λ.*, ἐνὸς θεολογικοῦ συστήματος μὲ παράδοση αἰώνων, τοῦ ὁποῖου οἱ ρίζες ἀνάγονταν στὴν ἀρχαία Αἴγυπτο, ἐνῶ οἱ ἀντιλήψεις παρέμεναν ζωντανὲς κατὰ τὴν ἐλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ, μέσω τῆς συγγραφῆς στὰ ἐλληνικὰ τῶν ἑρμητικῶν κειμένων, ἡ ὁποία συνέπεσε μὲ τὴν περίοδο ποὺ ἔζησε ὁ Ἀριστείδης (2ος αἰ. μ.Χ.). Κεντρικὴ μορφή τοῦ ἑρμητισμοῦ ἦταν ὁ Ἑρμῆς ὁ Τρισμέγιστος, προϊὼν θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ τοῦ ἐλληνικοῦ Ἑρμῆ μὲ τὸν αἰγυπτιακὸ θεὸ τῆς σελήνης Θεῦθ, ἐνῶ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἑρμητικὰ κείμενα ἀναφέρονται καὶ στὴ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ (πβ. *Ὀροὶ Ἀσκληπιοῦ πρὸς Ἀμμωνα βασιλέα, Πρὸς Ἀσκληπιόν*, κ.ἄ.). Ἡ θρησκεία εἶχε ἀποκρυφιστικὸ χαρακτήρα, καὶ ἀσκοῦνταν κατ' ἰδίαν ὡς κατεξοχὴν δείγμα προσωπικῆς θρησκείας. Ἀπὸ τὰ ἑρμητικὰ κείμενα ὁ θεὸς προβάλλει ὡς ἓνας κοσμικὸς νοῦς, ποὺ ἀποτελεῖ ταυτόχρονα μέρος τοῦ φυσικοῦ κόσμου, στὸν ὁποῖο ἐνυπάρχουν τρεῖς ἰσοδύναμες ὑποστάσεις: ὁ Νοῦς (ὡς νοητικὴ δύναμη), ὁ Λόγος (ὡς Λογική) καὶ ὁ Ἄνθρωπος (ὡς πνεῦμα). Ἡ τριπλὴ αὐτὴ διάσταση βρίσκεται στὸν πυρῆνα καὶ τοῦ κειμένου τῶν *Ἱερῶν Λόγων*, καὶ ἀποτυπώνεται στὸ «τριπλὸ μοτίβο» ποὺ ἀναφέρει ἡ Ἐ. Κούκη⁶. Εἶναι, πράγματι, πολὺ πιθανὸ ὁ Ἀριστείδης, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὴν Αἴγυπτο, ὅπου καὶ ἐκδηλώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἀσθένειά του, νὰ εἶχε ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ ἑρμητισμοῦ καὶ ἴσως ἀκόμη νὰ εἶχε διαβάσει στὰ ἐλληνικὰ κάποια ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτά. Θεωρῶ ὅτι οἱ πολιτισμικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἐπιρροὲς ποὺ δέχεται ὁ Ἀριστείδης κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἐξηγοῦν πολλὰ γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἔμπνευση καὶ σύλληψη τοῦ ἔργου καὶ χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης. Αὐτὲς οἱ ἐνδεικτικὲς ἀναφορὲς ἐνισχύουν τὴ διαπίστωση ὅτι τὸ κείμενο κατατάσσεται «στὶς παρυφῆς τῆς ἀρεταλογίας» (σ. 19), ἐξαιτίας τοῦ κεντρικοῦ ρόλου τοῦ θεοῦ Ἀσκληπιοῦ, τῆς στενῆς σχέσης τοῦ Ἀριστείδη μαζί του, ἀλλὰ καὶ τῆς πρόθεσής του νὰ προσδώσει ἱερὸ χαρακτήρα στὴν ἴδια τὴ ζωὴ καὶ στὸ ἔργο του, μὲ ἓναν τρόπο ποὺ μαρτυρεῖ ἀνησυχίες γιὰ τὴν ἀπὴχηση καὶ τὴν ἀποδοχή του, τόσο ἀπὸ τοὺς σύγχρονους ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς μελλοντικούς ἀναγνώστες, ὅπως ὀρθῶς διαπιστώνει καὶ ἡ Ἐ. Κούκη (σ. 18-20).

Εἶναι σαφὲς ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἐνισχύονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο, μέ-

θένας· ὁ Ἰγνάτιος ἀποκαλεῖται *Θεοφόρος* (*Φιλαδελφεῦσιν*, 5 p., 1), ἐνῶ ὁ Ἀριστείδης *Θεόδωρος* (Δ', 53 κ. ἐξ.), ἐπιλογή ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία, ὅπως σημειώνει στὸ σχόλιο 242 καὶ ἡ συγγραφέας.

6. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ σύνδεση τῶν *Ἱ.Λ.* μὲ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ ἑρμητισμοῦ δὲν ἔχει ἐπαρκῶς ἐπισημανθεῖ καὶ ἀναλυθεῖ ἀπὸ τοὺς μελετητές, οἱ ὁποῖοι τὴν θεωροῦν ὡς ἀπλὴ εἰκασία: A. D. NOCK - A. J. FESTUGIERE (ἐπιμ. *Corpus Hermeticum*, τόμ. 4, Paris 1954, σ. 36, σημ. 133, καὶ C. A. BEHR, *ἐνθ' ἂν*. (σημ. 2) σ. 72, σημ. 44. *Contra*, J. CARCOPINO, *Aspects Mystiques de la Rome Païenne*, Paris 1942, σ. 253 κ. ἐξ. Ἔστω καὶ ἂν τὰ δεδομένα δὲν εἶναι ἐπαρκῆ, δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθεῖ ἡ χρονικὴ σύμπτωση καὶ οἱ ἀντιστοιχίες μεταξὺ τῶν δύο κειμένων.

σα από συγκεκριμένες τεχνικές και ρητορικά σχήματα, που φυσικά δεν μπορούν να αναλυθούν εδώ⁷. Συνολικά, έχω την αίσθηση πως το πρώτο μέρος της εισαγωγής κρύβει την αμηχανία (ή τον δισταγμό) της συγγραφέως να τοποθετηθεί απέναντι στην πλούσια φιλολογική παράδοση σχολιαστών και μελετητών που έχουν επιχειρήσει να προσεγγίσουν τα δύσκολα, όμολογουμένως, ζητήματα της ειδολογικής κατάταξης και της ιδιαίτερης *ποιητικής* του έργου. Προτιμότερη θά ήταν μία «κάθετη», ή *κατά πλευράν* (όπως σημειώνει ή ίδια παραθέτοντας την άποψη του Maugon, σ. 22) ανάγνωση του κειμένου, όπου οι απόψεις των μελετητών θά έρχονταν σε δεύτερο επίπεδο, και θά τονίζονταν οι δικές της διαπιστώσεις μέσα από ένδεικτικά παραδείγματα τόσο από τους *Ι.Α.* όσο και από παράλληλα κείμενα. Αντιθέτως, με την επιλογή της να εστιάσει περισσότερο στο πρόσωπο του Αριστείδη, μοιάζει να τον απομονώνει από τα δεδομένα της εποχής, καθώς και από τη λογοτεχνική παράδοση στην οποία στηρίζεται, και ή οποία εν τέλει τον διαμορφώνει, πράγμα που δημιουργεί έρωτηματικά στον άτυπο αναγνώστη που δεν έχει τριβή με τον συγγραφέα ή την περίοδο.

Η μετάφραση που παρατίθεται αντικριστά προς το αρχαίο κείμενο είναι πολύ καλή, σε ωραία νεοελληνική γλώσσα, πράγμα που το θεωρώ μεγάλο επίτευγμα για ένα δύσκολο, ενίοτε «στρυφνό», κείμενο με πολλές επαναλήψεις. Οι σημειώσεις και τα σχόλια (σσ. 303-342) είναι άκρως επαρκή και κατατοπιστικά· συνοδεύονται από έναν χάρτη της Ρωμαϊκής Έπαρχίας της Ασίας, όπου σημειώνονται οι σταθμοί των πολλών ταξιδιών του Αριστείδη, και από ένα αρχαιολογικό σχέδιο κάτοψης του Ασκληπιείου της Περγάμου, τόπο έγκομήσεως επί πολλά χρόνια του Αριστείδη, στοιχεία πολύ βοηθητικά για τον αναγνώστη. Η βιβλιογραφία είναι πλούσια και μαρτυρεί την πολύχρονη εντρύφηση της Έ. Κούκη στο κείμενο. Στις τελευταίες σελίδες υπάρχει ένας αναλυτικός κατάλογος των έργων του Αριστείδη και ένα πολύ χρήσιμο εύρετήριο κυρίων ονομάτων και όρων, το οποίο επισημαίνεται ευχάριστα, διότι συχνά απουσιάζει από αντίστοιχες μελέτες.

Τυπογραφικά το έργο αποτελεί ένα έκδοτικό κομψοτέχνημα με ελάχιστα λάθη. Γενικώς, πρόκειται για μία δουλειά που φανερώνει το μεράκι της συγγραφέως και την ευαισθησία με την οποία προσεγγίζει τη μορφή του Αριστείδη· μία καλοδεχούμενη προσθήκη στη γενικώς έλλιπη νεοελληνική βιβλιογραφία γύρω από το θέμα, που έλπίζω να δώσει το έναυσμα για περαιτέρω μελέτη του συγγραφέα και της εποχής του*.

Άννα ΤΑΤΣΗ
(Αθήνα)

7. Θα περιοριστώ στο να παραπέμψω σε ένα άρθρο ανάλογης προβληματικής του L. Pernot, το οποίο δεν φαίνεται να έχει υπ' όψιν της ή συγγραφέας στην κατά τα άλλα πλούσια βιβλιογραφία της, μολονότι έχει γενικώς μελετήσει το έργο του: L. PERNOT, *The Rhetoric of Religion, Rhetorica*, 24, 2006, σσ. 235-254. Για την αφηγηματική τεχνική των *Ι.Α.*, πβ. L. T. PEARCY, *Theme, Dream, and Narrative: Reading the Sacred Tales of Aelius Aristides, TAPhA*, 118, 1988, σσ. 377-391.

*Η συντάκτρια της βιβλιοκρισίας δεν πρόλαβε να λάβει υπ' όψιν της τη μελέτη του Γ. Γιατρομανωλάκη, *Αίλιος Αριστείδης. Ίεροι Λόγοι*, Αθήνα, Άγρια, 2012, ή οποία δεν είχε ακόμα δημοσιευθεί όταν γράφτηκε και παραδόθηκε αυτή ή βιβλιοκρισία.